

Ryszard Czekalski

Organizacja katechezy w diecezji płockiej w okresie międzywojennym

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 5/1, 59-83

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. RYSZARD CZEKALSKI

ORGANIZACJA KATECHEZY W DIECEZJI PŁOCKIEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Katecheza nie posiada charakteru statycznego, lecz jest działaniem dynamicznym, podlegającym zmianom i przybierającym na przestrzeni wieków różne formy i struktury organizacyjne¹. Okres międzywojenny jakkolwiek stanowi krótki czas w historii Kościoła, to jednak dostrzegamy w nim również swoiste dla niego formy i struktury organizacyjne katechezy. Niektóre z nich przejęte z przeszłości są kontynuowane, inne zaś są nowe, i te doczekały się pełniejszego rozwoju w latach następnych. Katecheza jest bowiem funkcją żywego Kościoła, dlatego też do jej istoty należy ciągły rozwój, ciągła refleksja nad konkretną sytuacją Kościoła i życiem jego członków, w celu szukania najlepszych dla danego czasu form wychowania do wiary². W okresie międzywojennym również poszukiwano różnych form wychowania do wiary. Czynił to także Kościół płocki.

Zadaniem niniejszego artykułu będzie ukazanie różnorodnych form katechezy, które realizowane były w diecezji płockiej w omawianym okresie.

1. Katecheza parafialna

Diecezja płocka należała do tych diecezji, w których przywiązywano dużą wagę do katechizacji parafialnej³. Płockie synody diecezjalne z roku 1927 i 1938 nakazywały prowadzenie takiej katechizacji

¹ Por. R. M u r a w s k i, *Potrzeba odnowy katechezy*. Katecheta. 18:1974, nr 1, s. 20-25.

² Por. J. C h a r y t a ń s k i, *Synod 1977 a orientacja antropologiczna w katechezie*. W: *Katecheza po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, cz. 2, red. W. K u b i k. Warszawa 1985, s. 95.

³ Por. P. P o r e ą b a, *Dzieje katechetyki*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 3, cz. 2, red. M. R e c h o w i c z. Lublin 1977, s. 163.

proboszczom i wikariuszom w obrębie swoich parafii⁴. Niewątpliwie impuls do takiego ustawiania sprawy pochodził od ówczesnego rządcy diecezji arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego, który przypisywał katechizacji dużą rolę pastoralną. Arcybiskup opowiadał się za cyklicznym poszerzaniem katechizacji, towarzyszącej fizycznemu i umysłowemu rozwojowi człowieka. Nauczanie katechizmowe według niego winno rozpoczynać się w domu rodzinnym w okresie przedszkolnym dziecka i obejmować dzieci przedszkolne, w wieku szkolnym, młodzież i osoby dorosłe⁵. Etapy katechizacji parafialnej wyznaczone przez Biskupa Płockiego stały się obowiązujące we wszystkich parafiach diecezji płockiej. One też wyznaczają kolejne punkty naszego zagadnienia.

1.1. Dzieci w wieku przedszkolnym

Na temat katechizacji dzieci w wieku przedszkolnym w okresie międzywojennym mówiło się bardzo mało. Powodem tego była między innymi zbyt słabo rozwinięta sieć przedszkoli⁶. Wypowiedzi na temat katechizacji dzieci przedszkolnych, które spotykamy w okresie międzywojennym w literaturze katechetycznej, graniczą niemalże z myślami prekursorskimi.

W diecezji płockiej na temat ten znajdujemy wypowiedzi u księdza arcybiskupa A. J. Nowowiejskiego w wydanej przez niego *Pastorologii*. Zawarte tam myśli były jednocześnie wskazaniem duszpasterskimi dla księży, których autor jako Biskup Diecezjalny zobowiązywał do realizacji w parafiach diecezji płockiej. A.J. Nowowiejski mówiąc o tym, że duszpasterz winien być wyczułony na wychowanie religijne dzieci w wieku przedszkolnym, przyznaje mu rolę pośrednią w procesie wychowawczym. Na pierwszym bowiem miejscu za wychowanie religijne dzieci odpowiedzialni są rodzice. Kapłan natomiast wywiera wpływ wychowawczy poprzez oddziaływanie duszpasterskie na rodziców. Ponieważ tego typu katecheza rozpoczyna się i w dużej mierze realizowana jest w domu rodzinnym, dlatego według sugestii Pasterza diecezji ksiądz powinien organizo-

⁴ Zob. *Constitutiones XL-mae Synodi Dioeclesanae Plocensis*. Plociae 1927, nr 189-195; *Statuta XLI-mae Synodi Dioeclesanae Plocensis*. Plociae 1938, nr 199-206.

⁵ Zob. A.J. Nowowiejski, *Pastorologia*. Płock 1923, s. 186-188; tenże, *Biskup Płocki do duchowieństwa parafialnego o nauczaniu religii*. Miesięcznik Pasterski Płocki (MPP). 19:1924, nr 1, s. 31-32.

⁶ Por. J. Bagrowicz, *Katecheza przedszkolna*. Studia Płockie 6:1978, s. 270; tenże, *Katecheza przedszkolna w Polsce*. Ateneum Kapiańskie. 71:1978, z. 417, s. 120-121; Z. Marek, *Rozwój teorii religijnego wychowania dziecka w wieku przedszkolnym w Polsce w latach 1945-1990*. Kraków 1994, s. 51.

wać różnego rodzaju formy dokształcania pedagogiczno-katechetycznego dla rodziców. Powinien udzielać wszechstronnej pomocy przede wszystkim tym rodzicom dzieci przedszkolnych, których wychowanie religijne z różnych przyczyn jest zaniedbywane, zwłaszcza matkom, którym praca zawodowa uniemożliwia pełne zaangażowanie się w wychowanie swoich dzieci. Rodziców należy informować, czego mają uczyć swe dzieci, a także uwrażliwiać ich na potrzebę takiej katechezy domowej. Rodzice winni uczyć swe dzieci najprostszymi modlitwami, zapoznawać z niektórymi postaciami biblijnymi, takimi jak: Mojżesz, Daniel, Salomon, Tobiasz, Dawid. W sposób szczególny należy przybliżyć osobę Jezusa Chrystusa, a także na podstawie katechizmu „opowiadać o Bogu, Trójcy Przenajśw., o wcieleniu i odkupieniu, o grzechu i karze zań, o najważniejszych sakramentach”⁷.

Arcybiskup A.J. Nowowiejski zaleca, aby przy parafiach organizować specjalne instytucje wychowawcze dla dzieci w wieku przedszkolnym. Do instytucji tych zalicza: żłobki, ogródki, ochrony⁸.

– Żłobki to domy, w których miały przebywać najmłodsze dzieci pod opieką troskliwej i roztropnej kobiety-opiekunki. Zadaniem takiej opiekunki byłoby zajmowanie się dziećmi podczas nieobecności rodziców: „niewiasta – opiekunka zgromadza dziatwę w jednym miejscu, czuwa nad nią, wyznacza jej zabawy, choćby w piasku, starsze dzieci uczy pacierza i ciekawych rzeczy”⁹.

– Ogródki dziecięce miały być przeznaczone dla dzieci starszych, umiejących już chodzić i bawić się. Zajęcia z tymi dziećmi miały być prowadzone na wolnym powietrzu.

– Ochrony miały objąć dzieci do lat siedmiu, którym należało przekazać podstawowe prawdy chrześcijańskie i przygotować do szkoły.

Wszystkie wymienione instytucje według zaleceń Arcybiskupa winny być kierowane przez osoby wierzące, a najlepiej przez siostry zakonne. Dobór właściwych osób pozostawał w gestii proboszcza parafii.

A.J. Nowowiejski polecał także otoczyć troskliwą opieką dzieci osierocone. W tym celu duszpasterze winni zakładać tzw. „gniazda sieroce” u rodzin bezdzietnych, które chcą podjąć się wychowania kilkorga dzieci¹⁰.

⁷ A.J. Nowowiejski, *Pastorologia*, s. 187.

⁸ Tamże, s. 321-322.

⁹ Tamże, s. 322.

¹⁰ Tamże.

Propozycje Arcybiskupa spotkały się z żywą odezwą w życiu parafialnym, o czym świadczą umieszczone w *Miesięczniku Pastorskim Płockim* dane statystyczne, które opracowywano na podstawie wizytacji biskupich i sprawozdań proboszczowskich. W statystyce z 1928 roku umieszczono następującą informację: „Ochron było 41 (18% parafii), w których mieściło się 1870 dzieci. Ochrona przeciętnie miała 45 dzieci. W stosunku do całej diecezji wypadało jakby każda parafia wychowywała 8,3 dziecka. Sierot w ogóle było 1,516, czyli 7 na parafię”¹¹. Z danych tych wynika, że propozycja Arcybiskupa na temat instytucji wychowawczych przeznaczonych dla dzieci w wieku przedszkolnym znajdowała się w fazie wdrażania i tylko nieliczne parafie zaangażowały się organizując tego typu instytucje. Trudno zatem mówić o dobrze funkcjonującej strukturze organizacyjnej przedszkoli parafialnych w diecezji płockiej, a tym samym o dobrej i systematycznej katechezie dzieci w wieku przedszkolnym. Niemniej jednak trzeba podkreślić, że w diecezji płockiej za pośrednictwem ówczesnego Biskupa forma katechizacji dzieci w wieku przedszkolnym była znana, a sugestie jego były na tyle ciekawe, że znalazłyby zastosowanie również i dzisiaj.

1.2. Dzieci w wieku szkolnym

Katechizacja parafialna dzieci w wieku szkolnym była jedną z form, systematycznej katechezy prowadzonej w okresie międzywojennym. Forma ta nie była nowością tego okresu. Znana ona była niemalże od początku istnienia Kościoła. Oficjalnie katechizację dzieci i młodzieży wprowadził dopiero Sobór Trydencki. Polecenie Soboru różnie jednak było realizowane. Po przeniesieniu katechezy do szkół w okresie Oświecenia i przekształceniu katechezy w przedmiot szkolny, tj. naukę religii, zaczęła stopniowo katechizacja parafialna zanikać i tracić na znaczeniu. Zawsze jednak jakaś forma tej katechezy funkcjonowała. Zmieniały się formy, powstawały nowe, stare były przystosowywane do nowych sytuacji i potrzeb Kościoła. W okresie międzywojennym Stolica Apostolska na nowo przypomniwała o potrzebie tej formy katechezy. Wyrazem tej troski był Dekret Św. Kongregacji Soboru *W sprawie usilniejszego popierania i krzewienia katechizacji*, wydany 12 stycznia 1935 roku¹². Dekret ten, który był dopełnieniem i uzupełnieniem wcześniejszego nauczania Stolicy Apostolskiej, w sposób oficjalny potwierdzał praktykę

¹¹ *Statystyka diecezji Płockiej za rok 1928*. MPP 25:1930, nr 3, s. 88.

¹² Zob. *Dekret Św. Kongregacji Soboru. W sprawie usilniejszego popierania i krzewienia katechizacji z dnia 12 stycznia 1935 r.* MPP 30:1935, nr 6, s. 241-247.

katechezy parafialnej. Oficjalna wypowiedź Rzymu podyktowana była pojawiającą się coraz częściej ignorancją religijną wśród wiernych. Jako przyczyny tej ignorancji Kongregacja wymienia: „niedbałość rodziców, niedostateczne uświadomienie religijne, pojawiający się wpływ niekatolików i małżeństw mieszanych grzeszność dzieci, zmateralizowanie społeczeństwa”¹³. Sprawie tej na terenie Polski w ówczesnym czasie poświęcono wiele miejsca. Była ona m.in. przedmiotem obrad ogólnopolskiego kursu duszpasterskiego, który odbył się 19 września 1935 roku w Wilnie. Jeden z prelegentów ks. Ildefons Bobicz, opierając się na wypowiedziach Stolicy Apostolskiej, przekonywał zgromadzonych duszpasterzy o potrzebie kontynuacji katechezy parafialnej w ośrodkach duszpasterskich. W znacznej części referatu prelegent powoływał się na płockiego arcybiskupa A.J. Nowowiejskiego, który w swojej diecezji przywiązywał dużą wagę do tej formy katechezy¹⁴. Rzeczywiście gorącym zwolennikiem katechezy parafialnej w diecezji płockiej był arcybiskup A.J. Nowowiejski, którego zamierzeniem było, aby obok katechezy szkolnej prowadzić tzw. drugą katechezę, katechezę parafialną. Jako argumenty za tego typu katechezą wysuwał: obawę, że nie wszystkie dzieci uczęszczają do szkoły, nie wszyscy katecheci są osobami kompetentnymi, nie wszystkie dzieci kończą siedem klas szkoły powszechnej, niektóre dzieci przerywają uczęszczanie do szkoły¹⁵.

W diecezji płockiej, głównie dzięki A.J. Nowowiejskiemu, katecheza parafialna związana była z przygotowaniem do przyjęcia sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Wprowadził on nową formę nauczania, która powiązana była z przyjęciem przez siedmioletnie dzieci I Komunii św. oraz wprowadził II Komunię św., zwaną generalną¹⁶. Podział na I Komunię św. i Komunię św. generalną spowodował prowadzenie dwustopniowej katechizacji.

1.2.1. Pierwsza Komunia święta

Systematyczna katecheza przygotowująca dzieci do I Komunii św., w wieku siedmiu lat, w diecezji płockiej prowadzona była od chwili wydania dekretu *Quam singulari*. Warto w tym miejscu podkreślić, że diecezja płocka, jako pierwsza spośród dwudziestu diecezji, wydała *Instrukcje* na temat „doprowadzenia” dzieci do I Komunii św. w wieku siedmiu lat. *Instrukcja* ta ukazała się

¹³ Tamże, s. 242.

¹⁴ I. Bobicz, *Organizacja dzieła katechizacji w parafii*, Ateneum Kapłańskie. 22:1936, z 215, s. 483.

¹⁵ A.J. Nowowiejski, *Pastorologia*, s. 194.

¹⁶ S. Figielski, *Religia w szkole i poza szkołą*. MPP 31:1936, nr 11, s. 572.

12 października 1910 roku, czyli dwa miesiące po dekreście papieskim¹⁷. Tabela, którą sporządził ks. Jan Litwin i opublikował w *Miesięczniku Katechetycznym i Wychowawczym*, potwierdza pierwszeństwo diecezji płockiej w wydaniu instrukcji na ten temat¹⁸.

Zgodnie z sugestiami ówczesnych katechetyków i pastoralistów dopuszczenie dzieci do I Komunii św. w wieku siedmiu lat powinno być poprzedzone katechezą domową i katechezą w parafii. Odpowiedzialnymi za przygotowanie dalsze i bliższe dzieci byli rodzice i proboszcz parafii.

W diecezji płockiej nauczanie przygotowującego się dziecka do przyjęcia I Komunii św. obejmowało tzw. *Mały katechizm*, skład którego wchodziły: główne prawdy wiary, warunki sakramentu pokuty, pacierz. Realizacja tego katechizmu odbywała się poprzez katechezę parafialną. A.J. Nowowiejski zwracał uwagę na to, aby każdorazowe spotkanie z dziećmi nie trwało dłużej niż pół godziny. Kwadrans czasu należało przeznaczyć na powtórzenie materiału z poprzedniego spotkania i kwadrans na wytłumaczenie nowej części materiału. Przy tego typu spotkaniach każdy katecheta winien zdawać sobie sprawę, że dziecko siedmioletnie posiada już pojęcie rzeczy tajemniczych, wie, że Panu Bogu należy oddawać cześć i że ma wystarczającą zdolność przyswajania pojęć. Dlatego też biorąc pod uwagę możliwości dziecka, według Arcybiskupa, nie należy odkładać pierwszej katechizacji, która przygotowuje dzieci do I Komunii świętej¹⁹.

Diecezja płocka w oparciu o Dekret *Quam singulari* Piusa X określiła warunki, po spełnieniu których należało dopuścić dziecko do wcześniejszej Komunii świętej. Wymienia się następujące warunki: dojście do rozumu (około siódmego roku życia); znajomość prawd religijnych, a szczególnie posiadanie wiadomości na temat sakramentu pokuty i Eucharystii; posiadanie uczucia pobożności (odpowiadające wiekowi); przyrzeczenie ze strony rodziców i dziecka, że w dalszym ciągu będzie uczyć się katechizmu i dopełniać będzie obowiązku przynajmniej rocznej spowiedzi i Komunii świętej wielkanocnej; zapisanie dzieci do księgi katechumenów²⁰.

W pracy katechetycznej okresu międzywojennego postulowano ścisłą współpracę z rodzicami, celem lepszego przygotowania dzieci do I Komunii świętej²¹. W diecezji płockiej również widziano

¹⁷ Zob. *Rozporządzenia diecezjalne. O nauczaniu*. MPP 5:1910, nr 10, s. 284-286.

¹⁸ J. Litwin, *Rozporządzenie. Ordynariuszów polskich w sprawie pierwszej Komunii świętej*. MKW 27:1938, s. 256.

¹⁹ Zob. A.J. Nowowiejski, *Pastorologia*, s. 188-191.

²⁰ Por. *Wskazówki dla przyjmowania dzieci do I Komunii św.* MPP 7:1912, nr 10, s. 243-244; A.J. Nowowiejski, *Pastorologia*, s. 229.

²¹ M. Węglewicz, *Najnowsze publikacje katechetyczne o I spowiedzi i Komunii św.* MKW 27:1938, s.270.

konieczność takiej współpracy. Pierwsza Komunia św. ma przede wszystkim charakter prywatny i dlatego powinna być nią zainteresowana głównie rodzina, zarówno w jej przygotowaniu jak i przeżywaniu. Rodzina dziecka powinna przygotować się na ten dzień przez odrodzenie duchowe. Rodzice, krewni i osoby zaprzyjaźnione z rodziną, winni przyjąć wraz z dzieckiem Komunię św. i zobowiązać się do rozwijania życia religijnego i eucharystycznego dziecka²².

W ramach bezpośredniego przygotowania dziecka do „zaślubin eucharystycznych z Jezusem” Arcybiskup polecał, aby zachęcić dzieci, by w dni poprzedzające przyjęcie Komunii św. często odwiedzały Pana Jezusa ukrytego w Najświętszym Sakramencie. Powinno się też zwracać uwagę na to, aby w dniach poprzedzających przyjęcie Chrystusa Eucharystycznego dzieci były szczególnie posłuszne rodzicom i przełożonym, a także, aby często przypominały sobie obecność Pana Boga pobożnymi westchnieniami, takimi jak: „Mój Boże, niezadługo cię przyjmę po raz pierwszy! O jakże jesteś dobrym dla mnie! Jakże się smucę, że cię nie kochał dotąd tak, jakbym powinien! Mój Boże, wolę umrzeć, niż odtąd grzeszyć! Ukochany mój Jezu, oddaję ci się cały, strzeż mię! Maryjo, ma ukochana matko, poprowadź mię do Jezusa, okrywaj mię płaszczem twojej czystości”²³.

Przygotowanie do przyjęcia I Komunii św. odbywało się również w ramach realizacji programu nauki religii w szkołach. Według Biskupa Płockiego może ono być niewystarczające, dlatego przygotowanie to musi być związane z parafią, tak jednak, aby nie kolidowało z zajęciami szkolnymi.

Jak już wspomniano wcześniej, w diecezji płockiej utrwalił się zwyczaj uroczystego obchodzenia po raz drugi Komunii św. zwanej Komunią św. generalną, której poświęca się znacznie więcej miejsca, jeśli chodzi o przygotowanie dzieci do jej przyjęcia. Celem I Komunii św. było jedynie dopuszczenie dziecka do przyjęcia po raz pierwszy Jezusa Eucharystycznego, dlatego nadaje się jej charakter prywatny i zwraca się uwagę na związek z domem rodzinnym. Natomiast mówiąc o II Komunii św. podkreśla się, że ma ona charakter „obchodu” o szczególnym znaczeniu. „Obchód” tej uroczystości łączono z przyjęciem zobowiązań życia chrześcijańskiego, nadając jej wymiar parafialny.

²² Por. A.J. Nowowiejski, *List pasterski „O Komunii św. dzieci”*. MPP 30:1935, nr 8, s. 338-339.

²³ T e n ż e, *Pastorologia*, s. 230.

1.2.2. Komunia święta generalna

W diecezji płockiej dzieci po przyjęciu I Komunii św. zobowiązane były do dalszej katechizacji parafialnej. Chodziło o to, aby dzieci bez względu na zachodzące przeszkody opanowały cały katechizm²⁴. Motywacją do dalszej katechizacji była Komunia św. generalna. Do Komunii tej mogły być dopuszczone dzieci, które spełniały następujące warunki: „1) ukończenie katechizmu całkowitego i egzamin odpowiedni, 2) wypełnienie obowiązków religijnych i stała wola wypełniania ich przez całe życie, 3) przynajmniej jedenaście lat życia, tj. wiek, w którym rozwaga już jest jasna, 4) odprawienie rekolekcji, 5) zobowiązanie się uzupełnić znajomości zasad religijnych po dojsciu do lat 16-stu”²⁵.

Okres przygotowania do przyjęcia Komunii św. generalnej stanowi przełom w życiu dziecka; przechodzi ono z dzieciństwa i wchodzi w okres życia młodzieńczego. Rozpoczyna też nowy etap życia chrześcijańskiego. I dlatego dzień, w którym rozpoczyna się ten nowy okres życia chrześcijańskiego, nazywa się „Komunią solenną”. Aby dziecko mogło przeżyć to wielkie wydarzenie, winno ono być poprzedzone przygotowaniem dalszym i bliższym. W zakres przygotowania dalszego wchodziła nauka katechizmu, której zadaniem było wzbudzenie wiary w rzeczywistą obecność Pana Jezusa w Eucharystii. Dlatego główny ciężar katechezy powinien być zwrócony na Eucharystię, całe nauczanie zaś powinno od niej się zaczynać i do niej zmierzać. Przygotowanie dalsze obejmowało również: przyzwyczajanie dziecka do uczęszczania na Mszę św., uczęszczania na nieszpory, odmawianie różańca, wdrażanie dziecka do częstego odwiedzania Najświętszego Sakramentu i pobożnego przyjmowania Komunii św.

Przygotowanie bezpośrednie, czyli bliższe, polegało na odbyciu ćwiczeń rekolekcyjnych, naukach, radach i napomnieniach. Rekolekcje poprzedzające Komunię św. generalną trwały trzy dni. Każdego dnia wszystkie dzieci zobowiązane były do uczestnictwa we Mszy św. i udziału w trzech naukach rekolekcyjnych. Zalecało się, aby tematyka nauk rekolekcyjnych związana była z sakramentem chrztu św. pokuty i Eucharystii. Każdego dnia proponowano odmówienie różańca z przeprowadzeniem stosownej refleksji. Poszczególne części programu rekolekcyjnego sugerowano „przeplatać” pieśniami religijnymi. W czasie rekolekcji dzieci powinny skorzystać z sakramentu pokuty, który należało zorganizować oddzielnie dla dziewcząt i oddzielnie dla chłopców²⁶.

²⁴ Por. T e n ż e, *List pasterski „O Komunii św. dzieci”*, s.338-339.

²⁵ T e n ż e, *Pastorologia*, s. 230.

²⁶ Arcybiskup A.J. Nowowiejski w *Pastorologii*, jako propozycję podawał szczegółowo plan takich rekolekcji. Sugerował następujący układ poszczególnych dni: „Dzień

Następnego dnia po zakończeniu rekolekcji odbywał się obrzęd Komunii św. generalnej. Miał on miejsce na porannej Eucharystii, przy ozdobionym ołtarzu. Przed samym przyjęciem Komunii św. proboszcz odmawiał razem z dziećmi odpowiednie akty, natomiast po przyjęciu Komunii św. składano Panu Bogu dziękczynienie. Uroczystość ta nie kończyła się wraz z zakończeniem Mszy św. Dzieci tego samego dnia przychodziły do kościoła po raz drugi, w celu odnowienia obietnic chrzcielnych oraz złożenia aktu ofiarowania się Najświętszej Maryi Pannie²⁷.

Na zakończenie uroczystości Komunii św. generalnej każde dziecko otrzymywało pamiątkowy obrazek, przypominający odnowienie ślubów chrześcijańskich oraz świadectwo ukończenia całego katechizmu²⁸.

Komunia św. generalna od czasów arcybiskupa A.J. Nowowiejskiego utrzymała się na stałe w diecezji i przetrwała do naszych czasów. Zadomowiła się ona tak silnie w diecezji płockiej, że obecnie bodaj jedynie w tej diecezji jest ona utrzymywana. Dzisiaj wprawdzie określa się ją jako odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych, to jednak w dalszym ciągu wśród wiernych funkcjonuje stare określenie z czasów okresu międzywojennego, mianowicie – Komunia święta generalna²⁹.

pierwszy: I ćwiczenie: msza św., Pieśń, Nauka o dobrym odbyciu rekolekcji, Pieśń. II ćwiczenie: Część I różańca radosna z rozważaniem, Wytłumaczenie obrzędu Komunii św., Nauka o Komunii św. uroczystej, o obietnicach chrzcielnych, o ofiarowaniu się Matce Bożej, Pieśń. III ćwiczenie: Nauka o potrzebie nawrócenia, Pieśń. Dzień drugi: I ćwiczenie: Msza św., Pieśń, Nauka o szkodliwości grzechu, Spowiedź dzieci. II ćwiczenie: Część II różańca bolesna z rozważaniem, Zachęta do zachowania skupienia, Spowiedź dziewcząt, obchodzących rocznicę I Komunii św. III ćwiczenie: Nauka o piekle, Opowieść ewangeliczna o złym bogaczu, Pieśń. Dzień trzeci: I ćwiczenie: Msza św., Pieśń, Nauka o złej Komunii św. i jej skutkach – Spowiedź chłopców, obchodzących rocznicę I Komunii św. II ćwiczenie: Część III różańca chwalebna z rozważaniem, Przypomnienie I Komunii św., Spowiedź. III ćwiczenie: Nauka o dobrej Komunii św. i jej skutkach, Pieśń, Zakończenie rekolekcji słowami „Jezus będzie zawsze pokarmem moim”. Zob. A.J. Nowowiejski, *Pastorologia*, s. 232-233.

²⁷ Por. A.J. Nowowiejski, *Pastorologia*, s. 234.

²⁸ Zob. *Świadectwo dla dzieci, które ukończyły naukę systematycznego katechizmu*, złożyły z niego egzamin i przystąpiły do Komunii św. generalnej. MPP 7:1912, nr 4, s. 112.

²⁹ Por. R. Marcinkowski, *Instrukcja o Generalnej Komunii świętej, czyli dniu odnowienia przyrzeczeń chrztu w diecezji płockiej*. W: E. M a t e r s k i, S. N. H e k k e r, *Pan Jezus pośród nas. Podręcznik dla klasy IV*. Opracował dla diecezji płockiej R. Marcinkowski, Płock 1984, s. 235-246.

1. 3. Katecheza młodzieży

Zagadnienie wychowania młodzieży wysunęło się w okresie międzywojennym na pierwszy plan wśród problemów wychowawczych. Inspiracją była przede wszystkim encyklika Piusa XI *Divini Illius Magistri*³⁰, która była ukoronowaniem całego wcześniejszego nauczania Kościoła na temat wychowania młodzieży.

Nauczanie i sugestie Stolicy Apostolskiej nie pozostały bez echa w diecezji płockiej. Realizowano je w różny sposób, m.in. przez systematyczne nauczanie katechizmu, które głównie przygotowywało młodzież do sakramentu małżeństwa. Przygotowanie to odbywało się przy parafiach.

Prowadząc tę formę katechezy parafialnej chciano w ten sposób przedłużyć nauczanie katechizmu oraz zachować ciągłość oddziaływania duszpastersko-katechetycznego na młodzież. Podkreślano, że duszpasterz nie może zadowolić się przeprowadzeniem katechizacji dla dzieci przygotowujących się do I i II Komunii św., ale musi pamiętać również o młodzieży, która po ukończeniu 16-tego roku życia winna rozpocząć dalszą naukę katechizmu. Gorącym zwolennikiem katechezy dla młodzieży był abp A. J. Nowowiejski, który przytacza konkretne argumenty za prowadzeniem tego typu katechezy. Zwraca on uwagę na pewne niebezpieczeństwa, na które młodzież jest narażona. Wymienia on następujące zagrożenia: negatywny wpływ niektórych książek i publikacji, niestosowne towarzystwo, zabawy bez opieki dorosłych, zagrożenie alkoholowe³¹. Ze względu na wyżej wymienione niebezpieczeństwa, według A.J. Nowowiejskiego, duszpasterze winni zatroszczyć się o młodzież mieszkającą na terenie parafii, uświadomić jej główne obowiązki chrześcijańskie oraz udzielić przestróg w obliczu grożących niebezpieczeństw. W tym celu zobowiązywał duszpasterzy do prowadzenia katechizacji parafialnej dla młodzieży. Zalecał, aby nauki dla młodzieży odbywały się cyklicznie. Winny rozpoczynać się jesienią każdego roku i być prowadzone oddzielnie dla młodzieży męskiej i żeńskiej. W prowadzeniu nauk katechizacyjnych dla młodzieży Arcybiskup polecał uwzględnić aspekt egzystencjalny i psychologiczny. Uzasadniając tę tezę pisał: „W 16 roku życia lub jeszcze później ich rozum praktyczny, ich sumienie chcą być oświecone w rzeczach dla nich nowych, chcą się dowiedzieć, jakie są obowiązki człowieka dorosłego w rozmaitych życia okolicznościach, jak się przygotować do zmiany stanu”³².

³⁰ Zob. P i u s X I, *Encyklika o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży (Divini Illius Magistri)* z dnia 31 grudnia 1929 r. Warszawa 1932.

³¹ Zob. A. J. N o w o w i e j s k i, *Pastorologia*, s. 325-326.

³² T a m ż e, s. 205.

Parafialne nauczanie katechetyczne dla młodzieży związane było najczęściej z przygotowaniem do sakramentu małżeństwa. Przygotowanie to stawiało sobie za cel ukazanie chrześcijańskiej koncepcji rodziny i małżeństwa, roli rodziny w Kościele i społeczeństwie oraz zadań małżonków. Pogłębioną teologię sakramentu małżeństwa spotykamy u ks. T. Dublewskiego, który na łamach *Hasła Katolickiego*³³, w kilku artykułach przedstawia naukę Kościoła na ten temat. Refleksje jego służyły pomocą duszpasterzom przygotowującym młodzież do przyjęcia sakramentu małżeństwa. Były one również swoistą formą katechezy dla młodzieży i wszystkich czytelników tego czasopisma³⁴.

Przygotowanie młodzieży do sakramentu małżeństwa stało się ważnym celem katechizacji parafialnej. Każdy proboszcz parafii zobowiązany był do zorganizowania tzw. nauk przedślubnych³⁵. Proboszczowie zobligowani byli do składania w Kurii Diecezjalnej sprawozdań z prowadzenia tego typu katechezy dla młodzieży. Ze sprawozdań tych wynika, że nauki przedślubne prowadzone były w wielu parafiach, a ich liczba, a także ilość uczestniczącej młodzieży z roku na rok wzrastała. Obrazują to dane statystyczne z czterech lat³⁶.

Lata	Parafie (na 225 parafii)	Ilość młodzieży uczęszczającej na nauki (na ok. 195 tys. młodzieży)
1928	128	7148
1930	134	8783
1931	156	10248
1933	152	11235

³³ „Hasło Katolickie” – tygodnik społeczno-oświatowy przeznaczony dla katolików, którego celem było uświadomienie i kształtowanie chrześcijańskiej opinii społecznej w sprawach ogólnych i jednostkowych. Inicjatorem pisma był arcybiskup A.J. Nowowiejski. W diecezji płockiej pismo to ukazywało się od stycznia 1931 roku. Do prenumeraty pisma zobowiązane były wszystkie parafie diecezji. Por. *Konferencja J.J. Ks. Dziekanów*. MPP 25:1930, nr 12, s. 385; I. M r o c z k o w s k i, G. P r z y b y ł e k, *Powstanie i rozwój Akcji Katolickiej w diecezji płockiej za rządów abpa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*. W: *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908-1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, red. A. S u k i, W. G r z y b o w s k i, T. Ż e b r o w s k i, Płock 1991, s. 225.

³⁴ Zob. T. D u b l e w s k i, *Określenie i cele sakramentu małżeństwa*. *Hasło Katolickie*. 8:1938, nr 37, s. 551; t e n ż e, *Małżeństwo jako sakrament*, T a m ż e, nr 40, s. 598; t e n ż e, *Dobrowolna zgoda ustotą małżeństwa*, T a m ż e nr 38, s. 567; t e n ż e, *Zawieranie małżeństwa*, T a m ż e, nr 46, s. 691; t e n ż e, *Wzajemne obowiązki małżonków*. *Separacja*. T a m ż e, nr 42, s. 627; t e n ż e, *Jedność i nierozzerwalność małżeństwa*, T a m ż e, nr 39, s. 581.

³⁵ Por. J u r s k i, *O nauczaniu dorosłej młodzieży katechizmu*. MPP 21:1926, nr 8, s. 293-294.

³⁶ Zob. *Statystyka diecezji Płockiej za rok 1928*, s. 87; *Statystyka diecezji Płockiej za rok 1930*, s. 21; *Statystyka diecezji Płockiej za rok 1931*. MPP 28:1933, nr 2, s. 55; *Statystyka diecezji Płockiej za rok 1933*. MPP 29:1934, nr 12, s. 537.

Z danych tych wynika, że nie wszystkie parafie prowadziły nauki przedślubne dla młodzieży, choć zauważyć należy wzrost zaangażowania poszczególnych parafii.

Katechezę parafialną ograniczano przede wszystkim do sakramentu małżeństwa. Było to zgodne z duchem czasu i nauczaniem Kościoła. Skoncentrowanie się wokół zagadnień małżeństwa i rodziny było wynikiem wspomnianej encykliki *Divini Illius Magistri*, jak również drugiej encykliki Piusa XI, która wprost mówiła o przygotowaniu młodzieży do sakramentu małżeństwa³⁷.

Idąc za głosem Stolicy Apostolskiej ówczesny Episkopat Polski, na jednej ze swych Konferencji, która odbyła się w dniach 4-6 marca 1935 roku, zajął się zagadnieniem nauczania i wychowania, ze szczególnym zwróceniem uwagi na przygotowanie młodzieży do sakramentu małżeństwa³⁸. W diecezji płockiej arcybiskup A.J. Nowowiejski w sprawie tej wydał specjalny list pasterski³⁹.

Katecheza parafialna, która ograniczała się do wyżej wspomnianego zagadnienia, nie uwzględniała całego procesu wychowawczego młodzieży. Dlatego trudno mówić o systematycznej i całościowej katechezie odnoszącej się do tej grupy ludzi. Korzystniej wyglądały tworzące się ruchy młodzieżowe, czego wynikiem były powstające organizacje młodzieżowe.

1. 4. Katecheza dorosłych

Katecheza dorosłych, siłą rzeczy posiadała inny charakter i przebieg niż katecheza dzieci i młodzieży. Mówiąc o tego typu katechezie można wskazać na pewne jej formy, takie jak: kazania katechizmowe, troska duszpastersko-katechetyczna o różne grupy społeczeństwa, spotkania okolicznościowe, formacja członków różnego rodzaju organizacji i stowarzyszeń kościelnych.

1.4.1. Kazania katechizmowe

Jedną z form katechezy dorosłych były kazania katechizmowe. Miały one za zadanie przypominanie i nauczanie podstawowych prawd katechizmowych. Do wygłaszania tego typu kazań zobowiązani byli duszpasterze mocą ustawodawstwa diecezjalnego. Za-

³⁷ Zob. P i u s X I, *Encyklika o małżeństwie chrześcijańskim*. MPP 26:1931, nr 3, s. 65-96.

³⁸ Por. *O wychowanie religijne i świętość małżeństwa chrześcijańskiego*. MPP 30:1935, nr 5, s. 193.

³⁹ Zob. A. J. N o w o w i e j s k i, *List pasterski na Post Wielki 1935 r.* MPP 30:1935, nr 2, s. 60-63.

rzządzenia diecezjalne okresu międzywojennego nawiązywały do ówczesnego prawodawstwa Kościoła powszechnego. *Codex Iuris Canonici* z 1917 roku zalecał głoszenie w niedziele i święta podczas Mszy św. homilii lub krótkiej nauki o jakiejś prawdzie chrześcijańskiej⁴⁰. Podobne nakazy znajdujemy w rozporządzeniach kościołów partykularnych, które w statutach synodów diecezjalnych dokonały zapisów na ten temat⁴¹. Dyrektywy dotyczące kazań katechizmowych ujednolicił w skali ogólnopolskiej Synod Plenarny odbyty w Częstochowie w 1936 roku. Synod nakładał na duszpasterzy obowiązek głoszenia nauk katechizmowych, w taki sposób, aby całość nauki chrześcijańskiej wyłożyć w ciągu pięciu lat⁴².

Płockie statuty diecezjalne obligowały proboszcza parafii do wygłaszania kazań katechizmowych podczas niedzielnej sumy⁴³. Kazania te były wygłaszane w sposób cykliczny, powtarzane co cztery lub pięć lat. Dotyczyły one przede wszystkim: Składu Apostolskiego, sakramentów, przykazań boskich i kościelnych, modlitwy. Do kazań katechizmowych zaliczano również kazania o tematyce społeczno-etycznej. Zadaniem tych ostatnich było przedstawienie nauki Kościoła o istocie pracy, własności, miłości bliźniego, małżeństwie i rodzinie, spowiedzi.

Arcybiskup A.J. Nowowiejski w swoim nauczaniu pasterskim przypominał duszpasterzom, że są oni nie tylko nauczycielami religii, ale również wychowawcami życia chrześcijańskiego. Dlatego w swoim przepowiadaniu muszą pamiętać, że ich obowiązkiem jest nie tylko nauczanie pewnych prawd religijnych, ale także zapewnienie odpowiedniej formacji. Stąd nauczanie tego typu musi być pogładowe i zmierzać do formowania odpowiedniej postawy religijnej u słuchaczy⁴⁴. Należy też dokonać wyboru właściwej formy i treści kazania, która będzie miała na uwadze przede wszystkim wymagania i dobro słuchaczy. Wyjątkową grupą odbiorców kazań katechizmowych, według Arcybiskupa jest inteligencja, dlatego kierując do

⁴⁰ *Codex Iuris Canonici*, Roma MCMLI, can. 1344.

⁴¹ Por. M. B r z o w s k i, *Synodus Archidioecesis Varsaviensis A.D. MCMXXII*. Varsaviae 1922, nr 98-99; *Synodus Dioecesis Lublinsensis prima anno MCMXXVIII celebrata*. Lublin 1928, nr 42-44.

⁴² Zob. *Pierwszy synod plenarny w Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa 1936, s. 49-50; por. M. B r z o w s k i, *Teoria kaznodziejstwa*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. R e c h o w i c z, t. 3, cz. 2, Lublin 1977, s. 102-113; D. O l s z e w s k i, *Przepowiadanie kościelne w II Rzeczypospolitej (1918-1939)*. *Zarys problematyki badawczej*. *Saeculum Christianum* 1:1994, nr 2, s. 47-64.

⁴³ Zob. *Constitutiones XL-mae Synodi Dioecesis Plocensis*, nr 195; *Statuta XLI-mae Synodi Dioecesis Plocensis*, nr 206.

⁴⁴ Zob. A.J. N o w o w i e j s k i, *Biskup Płocki do duchowieństwa parafialnego o nauczaniu religii*, s. 31-32; t e n ż e, *List pasterski o nauczaniu religii*. MPP 30:1935, nr 11, s. 481-483.

niej Słowo Boże oprócz podstaw wiary należy z nimi także poruszyć takie zagadnienia, jak: „stosunek wiary do rozumu, do Kościoła, państwa i ojczyzny, wskazać przyczyny niedowiarstwa wśród inteligencji, obowiązek Polaka względem Kościoła, mówić o filantropii i miłosierdziu chrześcijańskim, o skutkach cywilizacji nie opartej na podstawach wiary, o prawdziwym i fałszywym postępie, o prawdziwej wolności i swawoli”⁴⁵.

Nauczanie prowadzone w parafii dla dorosłych w formie kazań katechizmowych było tylko jedną z form katechezy. Trudno powiedzieć o jej skuteczności. Niewątpliwym przejawem jej słabości był fakt, że kierowane były do szerokich mas wiernych obecnych jedynie na jednej Mszy św. niedzielnej (na sumie).

1.4.2. Troska duszpastersko-katechetyczna o różne grupy społeczeństwa

W obszernej swej pracy pt. *Pastorologia* arcybiskup A.J. Nowowiejski wskazuje na różne grupy społeczeństwa, które duszpasterz parafii winien dostrzec i otoczyć pasterską opieką. Stosując podział całego społeczeństwa na różne grupy, dostrzega możliwość przystosowanego dla nich oddziaływania katechetycznego. A.J. Nowowiejski dzieli wszystkich wiernych na pięć grup, przyjmując następujące kryteria. Pierwszym kryterium jest wiek i płeć. Ze względu na to kryterium wyróżnia mężczyzn, kobiety, rodziców, osoby niezamężne i nieżonate, starców. Wskaźnikiem drugiego podziału według autora jest status materialny i stanowisko społeczne. Wymienia następujące grupy: osoby ubogie, zamożne, szwaczki, przyszłych rzemieślników, których nazywa terminatorami, służących, ludzi opuszczających ojczyznę. Trzeci podział parafian dokonuje w zależności od ich poziomu umysłowego i postawy światopoglądowej. W tej kategorii zamieszcza: analfabetów, inteligencję, spirytystów, akatolików, Żydów, neofitów, chorych umysłowo. Następnie wyodrębnia ludzi chorych i umierających, a także mówi o rodzinie zmarłego⁴⁶.

Dokonany podział wiernych na poszczególne grupy był wynikiem wielkiej troski Arcybiskupa o każdego człowieka mieszkającego na terenie parafii. Jego pouczenia związane z każdą wymienioną grupą zmierzały w kierunku wypracowania duszpasterstwa specjalistycznego, które byłoby powiązane z jakąś formą katechezy w szerokim tego słowa pojęciu. Trzeba stwierdzić, iż sugestie autora *Pastorologii* były raczej rozważaniem teoretycznym mającym na uwadze uwraź-

⁴⁵ T e n ż e, *Pastorologia*, s. 210.

⁴⁶ T a m ż e, s. 332-379.

liwienie duszpasterzy na poszczególne grupy społeczeństwa. Sugestie te nie znalazły konkretnej realizacji w parafiach. W dostępnej literaturze brak jest informacji na ten temat. Inspiracje jednak Arcybiskupa zmierzające ku duszpasterstwu specjalistycznemu są godne zauważenia i podkreślenia.

1.4.3. Katechezy okolicznościowe

Używając pojęcia katechezy okolicznościowe mamy na uwadze przede wszystkim katechezę związaną z sakramentami. Chodzi tu głównie o pouczenia katechetyczne stosowane z racji ważnych wydarzeń w życiu rodziny, a więc chrztu dziecka, I i II Komunii św., bierzmowania, sakramentu małżeństwa, pogrzebu. Wszystkie te okoliczności były okazją do spotkania z dorosłymi i prowadzenia dla nich stosownego nauczania i katechizowania. Arcybiskup A.J. Nowowiejski w swoich listach pasterskich zwracał uwagę, aby tematyka takich spotkań poruszała problemy związane ze światopoglądem chrześcijańskim, problemami małżeństwa i rodziny oraz wychowaniem chrześcijańskim. Należy według niego przekazywać wiernym całościowy obraz nauki katolickiej, bez stosowania skrótów i przemilczeń, bowiem tylko tak prowadzona katecheza prowadzi do doświadczenia religijnego⁴⁷.

Okazją do spotkania z dorosłymi i przekazania im stosownego pouczenia były nabożeństwa i uroczystości kościelne, podczas których wygłaszano kazania będące pogłębieniem i wyjaśnieniem treści religijnych.

Przedstawione powyżej formy katechezy dorosłych wskazują na jej specyfikę. Była ona silnie związana z duszpasterstwem i dlatego należy raczej mówić o duszpastersko-katechetycznej działalności. Trudno wskazać na ciągłość tej formy katechezy w stosunku do konkretnych grup osób dorosłych. Katecheza ta ograniczała się zazwyczaj do sporadycznych spotkań, nie ujmowała swym zasięgiem wszystkich dorosłych i prowadzona była najczęściej w sposób masowy. Oczywiście trudno ją oceniać w zestawieniu z dzisiejszym ujęciem. Niemniej jednak niektóre formy tej katechezy występujące w tamtym okresie przetrwały próbę czasu, sprawdziły się i postulowane są także dzisiaj, o czym świadczą współczesne publikacje katechetyczne⁴⁸.

⁴⁷ Zob. A.J. Nowowiejski, *List pasterski w sprawie rozkrzewiania wiary*. MPP 17:1922, nr 2, s. 45-48; tenże, *List pasterski o nauczaniu religii*, s. 481-483.

⁴⁸ Zob. J. Gevaert, *Koncepcja katechezy dorosłych*. Ateneum Kapłańskie. 71:1979, z. 424-425, s. 166-178; W. Koska, *Katechetyka*. Poznań 1987, s. 137-140; M. Majewski, *Katecheza permanentna*. Kraków 1989, s. 125-139; R. Murawski, *Teologiczne podstawy katechezy dorosłych*. Ateneum Kapłańskie 71:1979, z. 424-425, s. 179-187.

Podsumowując omówienie katechezy parafialnej, należy stwierdzić, że, dostrzegliśmy różne jej przejawy i formy organizacyjne realizowane na terenie diecezji płockiej w okresie międzywojennym. Katecheza parafialna prowadzona była według podziału wiekowego. Obejmowała swym zasięgiem cztery grupy wiekowe: dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym, młodzież i dorosłych. Najwięcej miejsca i uwagi poświęcono dzieciom i młodzieży, co było zgodne z duchem omawianego okresu. W kierunku tym bowiem zmierzało nauczanie Stolicy Apostolskiej, w oparciu o które kształtowała się ówczesna myśl katechetyczna. Diecezja płocka, dzięki abp. A.J. Nowowiejskiemu, pozostawała w zgodzie z ówczesnym nauczaniem Kościoła. W okresie tym dostrzec też można dość ciekawe idee w odniesieniu do katechezy dzieci w wieku przedszkolnym. Warte podkreślenia jest również prowadzenie trójstopniowej katechizacji, która związana była z przygotowaniem dzieci do sakramentu Eucharystii (I i II Komunia św.) i młodzieży do sakramentu małżeństwa. Oryginalnością diecezji płockiej omawianego okresu jest wprowadzenie praktyki II Komunii Św. zwanej generalną. Z uznaniem trzeba wskazać na pewne sugestie związane z rodziną jako naturalnym środowiskiem kształtującym religijne postawy dzieci.

Okres międzywojenny to czas, w którym, jak wspomniano, kładziono duży nacisk na wychowanie dzieci i młodzieży. Choć katecheza parafialna spełniała istotną rolę w nauczaniu dzieci i młodzieży, nie była ona jednak jedynym miejscem katechizacji. W okresie tym katecheza odbywała się także na terenie szkoły.

2. Katecheza szkolna

Sytuacja oświatowa w okresie międzywojennym była dość skomplikowana. Od chwili odzyskania niepodległości przyszłością polskiej szkoły żywo zainteresowany był Kościół katolicki. To zainteresowanie ściśle związane było z prowadzeniem katechizacji w szkołach. Kościół domagał się w niepodległej Polsce właściwego miejsca dla nauczania religii w szkołach.

W proces odnowy i tworzenia szkolnictwa czynnie włączyła się diecezja płocka. Jeszcze w latach bezpośrednio poprzedzających odzyskanie niepodległości ordynariusz płocki A.J. Nowowiejski wydał obowiązujące w całej diecezji ważne rozporządzenie oświatowe, w którym polecał wiernym i księżom: „Gdzie szkół jest za mało należy ich liczbę pomnożyć, aby w parafii, gminie, wiosce nie było dziecka, które nie uczyłoby się czytać, pisać, rachować”⁴⁹.

⁴⁹ A.J. Nowowiejski, *Słowo biskupie do kochanego ludu katolickiego diecezji płockiej w sprawie uruchomienia szkół*. MPP 10:1915, nr 9, s. 96.

Poważny wpływ na późniejszą reorganizację szkolnictwa miała istniejąca od 1905 roku Polska Macierz Szkolna, która licznie reprezentowana była przez duchowieństwo płockie. Podobną funkcję spełniała Gubernialna Rada Szkolna, jedyna tego typu instytucja oświatowa na terenie Kongresówki, powołana do życia w 1915 roku przez bp. A.J. Nowowiejskiego. W obydwu wyżej wymienionych instytucjach ważną rolę odegrało duchowieństwo płockie, które przyczyniło się w znacznym stopniu do powstania wielu szkół powszechnych i średnich. Do najbardziej aktywnych w pracy oświatowej należeli księża: A. Szelażek, J. Michalak, S. Figielski, F. Klimkiewicz, M. Okólski. Oni także, włączając się w nurt reorganizacji i tworzenia szkolnictwa, domagali się należnego miejsca dla katechezy⁵⁰.

Czynne zaangażowanie duchowieństwa płockiego torowało drogę do odnowy polskiego szkolnictwa i niewątpliwie przyczyniło się do uregulowania polityki oświatowo-katechetycznej w nowo tworzącym się państwie po 1918 roku.

Po odzyskaniu niepodległości, z punktu widzenia prawnego, sytuacja oświatowo-katechetyczna znalazła się w korzystniejszych warunkach przede wszystkim dlatego, gdyż sprawy Kościoła wraz ze sprawami katechetycznymi zostały uregulowane zapisem konstytucyjnym w 1921 roku i Konkordatem zawartym między państwem a Stolicą Apostolską w 1925 roku. Obydwa dokumenty zapewniały poszanowanie religii w szkole i obowiązek nauczania religii dzieci i młodzieży do lat 18. Z racji doniosłości tych dokumentów zestawiam dwa najistotniejsze teksty:

Art. 120 Konstytucji: „W każdym zakładzie naukowym, którego program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanym w całości lub części przez państwo lub ciało samorządowe, jest nauka religii obowiązkowa. Kierownictwo i nadzór nauki religii w szkołach należy do właściwego związku religijnego, z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych”⁵¹.

Art. 13 Konkordatu: „We wszystkich szkołach powszechnych z wyjątkiem szkół wyższych nauka religii jest obowiązkowa. Nauka ta będzie dawana młodzieży katolickiej przez nauczycieli, mianowanych przez władze szkolne, które wybierać ich będą wyłącznie

⁵⁰ Por. S. Bońkowski, M. Grzybowski, M. Paciuszkiewicz, T. Żebrowski, *Arcybiskup Antoni J. Nowowiejski (1858-1941)*. W: *W nurcie zagadnień posoborowych*, t. 3, red. B. Bejze. Warszawa 1969, s. 373; F. Wybuli, *Duchowieństwo w akcji oświatowej w latach niewoli i wielkiej wojny 1905-1918*. MPP 28:1933, nr 8, s. 336-340.

⁵¹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa 1924, s. 41-42.

spośród osób, upoważnionych przez ordynariuszów do nauczania religii. Kompetentne władze kościelne nadzorować będą nauczanie religii pod względem jego treści i moralności nauczyciela. W razie, gdy ordynariusz odebrał nauczycielowi dane mu upoważnienie, ten ostatni będzie przez to samo pozbawiony prawa nauczania religii"⁵².

Zapisy odnoszące się do spraw katechetycznych w obydwu dokumentach potwierdzone zostały przez stosowne rozporządzenia diecezjalne w poszczególnych diecezjach ówczesnej Polski⁵³. W diecezji płockiej sprawy dotyczące katechizacji znalazły swe odbicie przede wszystkim w dokumentach końcowych dwóch synodów diecezjalnych, które odbyły się w okresie międzywojennym. Rozporządzenia nakazywały nauczanie religii w wymiarze 2 godzin tygodniowo w każdej klasie. Stanowisko katechety w szkole obsadzał Kościół za aprobatą władz świeckich, którym kandydat dostarczał jedynie misję kanoniczną otrzymaną od biskupa diecezjalnego. Dzięki takiej sytuacji katecheza w diecezji płockiej stawała się coraz bardziej systematyczną. Można też było skuteczniej niż dawniej przeprowadzać nauczanie religii we wszystkich typach szkół poprzez ujednolicenie podręczników, planów i programów nauczania.

Wydawać by się mogło zatem, że powyższe uzgodnienia państwowe i kościelne regulują w sposób zadawalający nauczanie religii w polskiej szkole. Od strony prawnej rzeczywiście religia miała przysługujące jej miejsce wśród innych przedmiotów nauczania. Umieszczano ją nawet na pierwszym miejscu w wykazie wszystkich przedmiotów⁵⁴. Jednak z punktu widzenia praktycznego sytuacja była bardziej skomplikowana. Trudności stworzenia systemu oświatowego, rozwijające się różne tendencje wychowawcze i pojawiające się prądy, chcące ograniczyć wpływ katechezy na wychowanie młodego człowieka, budziły poważne zaniepokojenie u najwyższych przedstawicieli Kościoła w Polsce i na świecie. Tendencje te znalazły żywy oddźwięk w wielu ówczesnych publikacjach religijnych⁵⁵. Szczególną dyskusję wywołała ustawa z 11 marca 1932 roku o ustroju szkolnictwa, w której mówiąc o wychowaniu dzieci i młodzieży nie precyzuje się pojęcia wychowania, zastępując go słowem „wyrobie-

⁵² *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*. Lwów 1925, s. 46-48.

⁵³ Por. P. Poręba, *Dzieje katechetyki*, s. 162-163.

⁵⁴ S. Wołoszyn, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*. Warszawa 1964, s. 605.

⁵⁵ Zob. J. Ratyński, *O wychowanie młodego człowieka*. Płock 1937; S. Szydelski, *Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej*. Ateneum Kapłańskie 18:1932, z. 180, s. 378-385 i 492-497; S. Wyszynski, *Przewodnie myśli encykliki o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, Ateneum Kapłańskie. 16:1930, s. 150, s. 1-22; tenże, *Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej*. Ateneum Kapłańskie. 19:1932, z. 181, s. 53-59.

nie". W omawianej ustawie nie mówi się wprost o wychowaniu religijno-moralnym, mówi się natomiast o wychowaniu fizycznym, psychicznym, o wychowaniu ogólnym⁵⁶.

Batalia o szkołę polską i właściwe miejsce w niej katechezy trwała przez cały okres międzywojenny. Wielu księży domagało się poszanowania religii w szkole i współdziałania w wychowaniu młodego pokolenia. Niemalże każde pojawiające się zjawisko negatywne spotykało się z natychmiastową reakcją polskiego duchowieństwa. Polscy biskupi apelowali do rodziców, chcąc uświadomić i uwrażliwić ich na katolickie wychowanie dzieci i młodzieży oraz na konieczność zakładania szkół wyznaniowych. Apele te szły po linii wezwań Stolicy Apostolskiej, a szczególnie zachęt zamieszczonych w encyklice Piusa XI *Divini Illius Magistri*. Prefekci zastanawiali się nad tym, jakimi środkami umacniać religię w szkole powszechnej i średniej. W tym celu powstały Koła Prefektów, które organizowały specjalne zjazdy szkoleniowe i sympozja katechetyczne. Wiele podejmowano trudu i wysiłku, aby poprzez przykład osobisty i przez pracę katechetyczną pozytywnie oddziaływać na młode pokolenie. Te i podobne zagadnienia podejmowano na łamach pisma katechetycznego pt. *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy*⁵⁷.

Starania i zabiegi Kościoła o wychowanie dzieci i młodzieży ściśle związane były z troską o zapewnienie właściwego miejsca dla katechezy. Kościół zdawał sobie sprawę z dużej możliwości oddziaływania na dzieci i młodzież poprzez prowadzenie zorganizowanej i uporządkowanej katechezy w szkołach.

Sytuacja opisana powyżej dotyczyła także diecezji płockiej. Przedstawiony klimat oświatowo-katechetyczny w Polsce okresu międzywojennego niewątpliwie rzutował także na organizację i przebieg katechezy w diecezji płockiej, która, podobnie jak w całym kraju, prowadzona była na szczeblu szkoły powszechnej i średniej.

2.1. Szkoły powszechne.

Konstytucja i Konkordat, jako dwa akty ustawodawcze normowały organizację katechezy w szkołach. Były jednak aktami o charakterze ogólnym, dlatego istniała konieczność uszczegółowienia niektórych przepisów ustawodawstwem rządowym lub ministerialnym. Szczegółowe rozporządzenia odnosiły się także do organizacji kate-

⁵⁶ Por. S. Wyszynski S., *Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej*, s. 53-59.

⁵⁷ Zob. Z. Choromański, *Wychowanie państwowe*. MKW 22:1933, s. 29-38; A. Gerstmann, *O wychowaniu państwowym*. MKW 24:1935, s. 226.

chezy w szkołach powszechnych. Organizacja ta związana była ściśle z systemem oświaty, który w okresie międzywojennym przybierał różne oblicza i kształtowany był w oparciu o wspomniane rozporządzenia szczegółowe. Spośród wielu rozporządzeń wydanych w tamtym okresie na szczególną uwagę zasługuje ustawa z 17 lutego 1922 roku⁵⁸ oraz Statut Publicznych szkół powszechnych siedmioletnich, jako załącznik do rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 21 listopada 1933 roku⁵⁹. W myśl tych rozporządzeń wszystkie dzieci zobowiązane były do uczęszczania do szkół przez siedem lat. Rozporządzenie to przewidywało możliwość tworzenia trzech stopni szkół powszechnych. Szkoła trzeciego stopnia posiadała 7 klas, drugiego stopnia 6 klas i pierwszego 4 klasy. System ten obowiązywał w diecezji płockiej i był dość często stosowany. Szczególnie rozpowszechniony był drugi i trzeci stopień organizacyjny. System ten jednak niósł za sobą pewne niebezpieczeństwa, jeśli chodzi o organizację katechezy, bowiem z racji na łączenie klas zdarzało się, iż często redukowano nauczanie religii do jednej godziny tygodniowo. Praktyce tej władza diecezjalna i duchowieństwo przeciwstawiły się⁶⁰.

W sumie w Polsce międzywojennej (dane za rok 1924) istniało ok. 30000 szkół powszechnych, w tym 1200 szkół siedmioklasowych, reszta niższego typu organizacyjnego. W szkołach tych pobierało naukę religii ponad trzy miliony dzieci⁶¹. W liczbie tej mieszczą się szkoły oraz dzieci mieszkające na terenie diecezji płockiej. Dokładny wykaz szkół w poszczególnych dekanatach diecezji płockiej i ilość dzieci uczęszczających na katechezę w roku szkolnym 1935/36 precyzują ogólnopolskie dane statystyczne⁶².

⁵⁸ Zob. *Dziennik Urzędowy*. 18:1922, poz. 143.

⁵⁹ Zob. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. 14:1933, poz. 194.

⁶⁰ Por. *Organizacja szkoły powszechnej*. MPP 32:1937, nr 5, s. 246-247.

⁶¹ *Organizacja nauczycieli szkół podstawowych w Polsce*. MPP 19:1924, nr 3, s. 60.

⁶² Zob. S. Figielski, *Religia w szkole i poza szkołą*, s. 510.

Lp.	Dekanat	Liczba katolików	Ilość szkół	Ilość klas	Liczba uczęszczających do szkoły	W tym na katechezę
1.	Ciechanowski	51886	56	247	8914	8004
2.	Dobrzyński	16638	26	107	3275	3064
3.	Gąbiński	33527	49	208	5765	5262
4.	Gostyński	31565	42	137	6084	5382
5.	Makowski	67734	91	405	13042	10760
6.	Mławski	66518	78	319	11922	10452
7.	Nasielski	41471	45	263	9461	8435
8.	Płocki	53711	54	277	11198	9992
9.	Płoński	46704	52	230	8268	7440
10.	Przasnyski	68487	72	340	10727	9931
11.	Pułtowski	47195	62	209	9405	8167
12.	Raciążski	43728	53	179	7806	7119
13.	Rypiński	55755	75	268	12013	11049
14.	Sierpecki	53942	65	218	9110	8387
15.	Wyszowski	40790	48	162	8009	7014
16.	Wyszogrodzki	33048	48	165	6952	6346
17.	Żuromiński	37664	49	171	6848	6414
	RAZEM	790363	965	3905	148799	133218

Z przytoczonego zestawienia wynika, że większość dzieci mieszkających na terenie diecezji płockiej objęta była systematyczną katechizacją, która odbywała się na terenie szkoły. Na 148799 dzieci uczęszczających do szkół zaledwie 15581 nie uczestniczyło w lekcjach religii. Stanowi to 9,5 %. Przyczyny nie uczęszczania na katechezę w szkole były zróżnicowane. Ks. S. Figielski wymienia następujące przyczyny: „inność wyznania, zwolnienia z powodu stosunków rodzinnych, brak odzieży, obuwia, brak wyższych oddziałów na terenie parafii, duża odległość do wyższych oddziałów – 8 kilometrów”⁶³. Do wspomnianych przyczyn należy zaliczyć także nieprze-

⁶³ Tamże, s. 509.

strzeżenie rozporządzeń państwowych przez władze szkolne, bądź niewłaściwe ich interpretowanie. Dlatego też ówczesne Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego wraz z przedstawicielami Kościoła zmuszone było wydawać stosowne, dodatkowe wyjaśnienia i uzupełnienia do rozporządzeń państwowych. Miało to miejsce szczególnie wówczas, gdy zachodziły wyjątkowe trudności w ich interpretacji i realizacji⁶⁴. W tym czasie wydano kilka takich uzupełnień i wyjaśnień. Jedno z nich odnosiło się do wizytowania lekcji religii. Sprawie tej wiele uwagi poświęcił A.J. Nowowiejski, który na forum ówczesnego Episkopatu Polski, podczas jednej z Konferencji, podjął problem wizytowania religii. Według biskupa płockiego ordynariusze winni wybierać duchownych o odpowiednich kwalifikacjach, aby im powierzyć obowiązki wizytatorów diecezjalnych. Postulat ten biskupi polscy zaaprobowali i do rozmów z rządem postanowili dodać jeszcze punkt dotyczący diecezjalnego wizytatora religii⁶⁵.

W diecezji płockiej do rozporządzeń państwowych mówiących o wizytatorach religii nawiązywały statuty synodalne z 1927 roku. W nr. 38 p. 26 czytamy o obowiązkach dziekana jako wizytatora szkół powszechnych w dekanacie⁶⁶. Dziekan lub księża wyznaczeni na wizytatorów zobowiązani byli do kontrolowania nauki religii na danym terenie diecezji. Każdy wizytator raz w roku miał obowiązek wizytowania katechetów i dostarczania ordynariuszowi stosownego sprawozdania sporządzanego w oparciu o *Instrukcję dla Księża Wizytatorów*⁶⁷. Sprawozdania takie wizytatorzy zobligowani byli do składania w Kurii Diecezjalnej w miesiącu lipcu.

W roku szkolnym 1927/28 we wszystkich parafiach diecezji płockiej zostali wyznaczeni do wizytowania wskazanych szkół, oprócz księży dziekanów również księża proboszczowie, tak jednak, aby proboszczowie nie wizytowali szkół w obrębie własnych parafii⁶⁸.

Powstało zatem w diecezji płockiej nowe stanowisko wizytatorów dekanalnych. Pomagali oni ówczesnemu rządcy diecezji do urobienia sobie całościowego obrazu o katechizacji w szkołach. Na podstawie

⁶⁴ Zob. A. Gerstmann, *Uwagi o rozporządzeniu Ministra W.R. i O.P. z dnia 9-go grudnia 1926*. MKW 16:1927, s. 86-89.

⁶⁵ Zob. H. Karbownik, *Wkład abpa Antoniego Juliana Nowowiejskiego w prace konferencji biskupów polskich w latach 1906-1939*. W: *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908-1941)*, s. 247.

⁶⁶ Zob. *Constitutiones XL-mae Synodi Dioecesis Plocensis*, nr. 38.

⁶⁷ Zob. *Instrukcja dla X.X. Wizytatorów nauczania religii*. W: *Constitutiones XL-mae Synodi Dioecesis Plocensis*, s. 56-58; *Instrukcja dla Księża Wizytatorów nauki religii w szkołach powszechnych*. W: *Statuta XLI-mae Synodi Dioecesis Plocensis*, s. 98-100.

⁶⁸ Zob. X. S.F., *Wizytacje nauczania religii w szkołach*. MPP 28:1933, nr 1, s. 23.

sprawozdań nadsyłanych przez wizytatorów do swego biskupa jawi się stan nauczania religii w szkołach diecezji płockiej. Dla przykładu przytoczę kilka charakterystycznych fragmentów sprawozdań. Jedna z relacji brzmi następująco: „Wizytowałem II, III, IV i V oddziały. Lekcje prowadzone są według programu. Mogłyby być intensywniejsze, gdyby były pomoce naukowe. Z braku odpowiednich funduszy, na razie marzyć o nich nie można. W zakładanej bibliotece dzieła religijne dotychczas nie ma”⁶⁹. W innym, sprawozdaniu wizytator zapisuje m.in.: „Chociaż wykłady religii prowadzone są starannie i z umiejętnością, to trzeba zaznaczyć, że program zbyt mało uwzględnia wykłady katechizmu; stąd też brak znajomości katechizmu. Stąd też rodzi się konieczność dokształcania w religii dzieci szkolnych poza szkołą w czasie wakacyjnym. Przytem przykra uwaga: W ciągu 3 lat nie było wizytacji w 6-ciu parafiach dekanatu. Wizytacja religii w szkołach prowadzona sumiennie i umiejętnie mogłaby wielce przyczynić się do podniesienia uświadczenia religijnego w szkołach”⁷⁰.

Z nadsyłanych sprawozdań wynika, że pojawiły się także trudności wynikające z zaniedbań czy niedopatrzeń Kościoła. Trudności te wiązały się również z pojawiającymi się nowymi problemami, z którymi nie wszyscy katecheci potrafili sobie radzić. Do tych trudności należy zaliczyć także problemy wychowawcze, jak np. koedukacja, pojawiające się problemy metodyczne, jak również problemy personalne związane z niektórymi dyrektorami szkół, którzy redukowali godziny religii do jednej tygodniowo⁷¹.

Niezależnie od pojawiających się trudności, które nie były jedynie trudnościami diecezji płockiej, ale całej ówczesnej Polski, można stwierdzić, że religia z punktu widzenia formalnego miała swoje miejsce w szkole powszechnej. Katechizacja przebiegała systematycznie, a wizytowanie szkół było jednym z koniecznych elementów, które korzystnie wpływało na poprawę katechizacji, właściwą organizację i stan nauki religii w szkołach powszechnych diecezji płockiej.

2.2. Szkoły średnie

Ustawodawstwo ogólne, takie jak Konstytucja i Konkordat, w swoich zapisach odnosiło się również do organizacji katechezy

⁶⁹ Tamże, s. 24.

⁷⁰ Tamże, s. 25.

⁷¹ Zob. S. Figielski, *Religia w szkole i poza szkołą*, s. 512-514; *Organizacja szkoły powszechnej*, s. 246-247.

w szkołach średnich. Podobnie jak przy organizacji katechezy w szkołach powszechnych sprawę organizacji katechezy w szkołach średnich regulowało ustawodawstwo rządowe i ministerialne oraz rozporządzenia diecezjalne i ogólnokościelne. Ustawy i rozporządzenia odnosiły się zarówno do szkół powszechnych, jak i średnich.

Sprawę szkolnictwa średniego ostatecznie uregulowała ustawa z 11 marca 1932 roku⁷². W myśl tej ustawy wprowadzono 4-letnie jednolite programowo gimnazja oraz 2-letnie licea o zróżnicowanym programie według grup przedmiotów. Szkoły zawodowe podzielono na szkoły dokształcające, szkoły typu zasadniczego oraz szkoły przysposobienia zawodowego.

Zapisy ogólne i szczegółowe zapewniały właściwe miejsce katechezy we wszystkich typach szkół w wymiarze dwóch godzin tygodniowo. Odnosiły się one oczywiście również do szkół znajdujących się na terenie diecezji płockiej.

W diecezji płockiej, z racji jej charakteru wybitnie rolniczego, sieć szkół średnich nie była zbyt silnie rozwinięta. Pod koniec okresu międzywojennego istniało zaledwie siedemnaście szkół średnich, męskich i żeńskich. We wszystkich nauka religii była realizowana⁷³. Chcąc mieć większy wpływ na organizację i przebieg katechezy w szkołach średnich, podobnie jak w stosunku do szkół powszechnych, wprowadzono instytucję wizytatorów dekanalnych. Powołana na mocy tych samych rozporządzeń, spełniała te same funkcje i zadania jak w szkołach powszechnych.

Wprawdzie młodzieży gwarantowano uczestnictwo w katechezie, jednak Kościół, a w nim, diecezja płocka, ze względu na różnego rodzaju prądy wychowawcze, pedagogiczne i katechetyczne, przez cały okres międzywojenny uczestniczył w walce o zachowanie właściwego oblicza polskiej szkoły, a w niej katechezy. Obraz sytuacji oświatowej w interesującym nas okresie dobrze przedstawiają słowa E. Webera: „Żyjemy w czasach zatracenia celów pedagogicznych, niepewności w sprawach wychowania i ciągłego wahania się między najrozmaitszymi krańcowościami i relatywizmami, które usiłują się nawzajem obalić lub pozbawić wpływu”⁷⁴.

⁷² Por. S. M a u e r s b e r g, *Ustawa o ustroju szkolnictwa z 11 marca 1932 roku*. W: *Historia wychowania wiek XX*, t. 1, red. J. M i ą s o, Warszawa 1984, wyd. 3, s. 63-66; M. P ę c h e r s k i, M. Ś w i ą t e k, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917-1977*, s. 37-47.

⁷³ Zob. *Statystyka Sodalizacji Mariańskich w szkołach średnich*. MPP 32:1937, nr 5, s. 245.

⁷⁴ Cytuję za B. N a w r o c z y ń s k i m, *Współczesne prądy pedagogiczne*. Warszawa 1947, s. 4.

Podsumowując należy stwierdzić, że niezależnie od pojawiających się trudności, w diecezji płockiej katecheza funkcjonowała w oparciu o ustawodawstwo państwowe i kościelne. Odbywała się najczęściej w wymiarze dwóch godzin tygodniowo i obejmowała dzieci i młodzież do lat 18. Do pozytywnych przejawów szkolnej katechezy należy zaliczyć: włączenie się duchowieństwa płockiego w reorganizację szkolnictwa, troskę o katechizację w szkołach powszechnych i średnich, szukanie rozwiązań z racji pojawiających się trudności organizacyjnych, utworzenie funkcji wizytatorów dekanalnych.

L'ORGANIZZAZIONE DI CATECHESI NELLA DIOCESI DI PLOCK NEL PERIODO TRA LE DUE GUERRE MONDIALI

R i a s s u n t o

Il periodo tra le due guerre mondiali anche se è un periodo molto breve nella storia della Chiesa, tuttavia in esso vediamo le forme e la struttura organizzativa di catechesi specifiche. Alcune di esse, prese dal passato, venivano continuate; invece le nuove ebbero lo sviluppo e giunsero alla loro realizzazione più piena. Nel processo di ricercare e inculcare le forme nuove partecipava la Chiesa locale di Plock.

Dobbiamo dire, che la catechesi nel suddetto periodo aveva luogo in due ambiti: in parrocchia e a scuola. La catechesi parrocchiale per i fanciulli veniva realizzata come preparazione alla Prima Comunione e alla Comunione Generale. La Comunione Generale appartiene alle particolarità della diocesi di Plock. Fu introdotta dall'arcivescovo Antonio Giuliano Nowowiejski. La catechesi giovanile si riferiva principalmente alla preparazione al sacramento di matrimonio. La catechesi per gli adulti *ipso facto* aveva il profilo e lo svolgimento differenti da questi della catechesi per i bambini o per i giovani. Ne sono state indicate soltanto alcune forme: sermoni, cura pastorale e catechetica di vari gruppi della società, catechesi occasionali.

La scuola costituiva un'altro ambiente di catechesi. Nell'articolo è stata descritta la catechesi per i fanciulli e per i giovani, che veniva realizzata nelle scuole elementari e medie.